

भारतीय ज्ञान प्रणाली : समृद्ध वारसा

डॉ रुपेश रा कुचेवार

सहयोगी प्राध्यापक

अनिकेत कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा

Mail - rupeshkuchewar@rediffmail.com

प्रस्तावना

भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे केवळ प्राचीन भारताची बौद्धिक किंवा धार्मिक परंपरा नाही, तर ती हजारो वर्षांपासून भारतीय उपखंडात विकसित झालेली, जीवनाच्या सर्व पैलूंना स्पर्श करणारी एक समग्र, सखोल आणि एकात्मिक ज्ञानधारा आहे. यात केवळ वेद, उपनिषद किंवा तत्त्वज्ञानच नव्हे, तर विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद, योग, कला, साहित्य आणि स्थापत्यशास्त्र यांसारख्या विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे. पाश्चात्य ज्ञान प्रणालीच्या तुलनेत, भारतीय ज्ञान प्रणाली जीवनाच्या भौतिक आणि आध्यात्मिक अशा दोन्ही अंगांना महत्त्व देते, ज्यामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास साधला जातो. या समृद्ध वारसाला पुनरुज्जीवित करण्याचे आणि आधुनिक शिक्षणाशी जोडण्याचे महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले जात आहेत.

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही भारताच्या प्राचीन संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे, जी हजारो वर्षांपासून विकसित होत आहे आणि तत्वज्ञान, विज्ञान, वैद्यक, गणित, कला आणि जीवनशैली यांसारख्या विविध क्षेत्रांना व्यापते. ही प्रणाली सर्व खल्विदं ब्रह्म आणि वसुधैव कुटुंबकम सारख्या तत्त्वांवर आधारित आहे, जी समग्र विकास आणि जागतिक कल्याणावर भर देते.

ऐतिहासिक पाश्चभूमी

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा विकास अनेक टप्प्यांत झाला. वैदिक काळात निसर्ग, देवता, यज्ञ आणि ऋत या संकल्पनांभोवती ज्ञान केंद्रित होते. उत्तरवैदिक काळात उपनिषदांनी आत्मा, ब्रह्म, कर्म आणि मोक्ष याद्वारे भारतीय ज्ञान प्रणालीची मुळे वैदिक काळात आहेत, जिथे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद यांनी ज्ञानाचे मूलभूत स्रोत प्रदान केले. प्राचीन भारताने आयुर्वेद (चरक, सुश्रुत), गणित (आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त), खगोलशास्त्र (वराह मिहिर) आणि वास्तुशास्त्र यांसारख्या क्षेत्रात जगाला योगदान दिले. सिंधू संस्कृतीपासून गुप्त काळापर्यंत, ही प्रणाली चाचणी, सराव आणि परिष्करणाद्वारे परिपक्व झाली. ब्रिटिश काळात पाश्चात्य शिक्षणाच्या वर्चस्वामुळे ती दुर्लक्षित झाली, परंतु स्वतंत्र भारतात ती पुनरुज्जीवित होत आहे.

प्रमुख तत्वे आणि संकल्पना

सर्वे भवन्तु सुखिनः आणि एकम् सद्विप्र बहुधा वदन्ति ही मूलभूत तत्वे सर्वसमावेशकता आणि बहुलतेवर भर देतात. हे ज्ञान व्यावहारिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिकदृष्ट्या फायदेशीर आहे, ज्यामध्ये पंचमहाभूते, त्रिगुण आणि कर्माची तत्त्वे केंद्रस्थानी आहेत. शिक्षण मंत्रालयाच्या अंतर्गत एआयसीटीई येथे स्थापन झालेला आयकेएस सेल कला, शेती, अभियांत्रिकी आणि अर्थशास्त्र यांना एकत्रित करणाऱ्या बहुविद्याशाखीय संशोधनाला प्रोत्साहन देतो.

प्रमुख ज्ञानस्रोत संकल्पना व जगाला दिलेले महत्त्वपूर्ण योगदान

गणित शून्य, दशांश पद्धती, बीजगणित, त्रिकोणमिती, आर्यभट्ट (π चे मूल्य), ब्रह्मगुप्त, भास्कराचार्य यांचे कार्य. आधुनिक गणिताचा आधार.

खगोलशास्त्र घ पंचांग, ग्रह-नक्षत्रांचे अचूक निरीक्षण सूर्य-ग्रहण, चंद्र-ग्रहण यांची भविष्यवाणी. आर्यभट्ट आणि वराहमिहिर यांचे कार्य.

औषध आयुर्वेद आणि योगाने सुश्रुत संहितेत प्लास्टिक सर्जरीसारख्या निसर्ग-आधारित उपचार आरोग्य, वैद्यक, आयुर्वेद, शल्यचिकित्सा, चरक संहिता (औषधशास्त्र), सुश्रुत संहिता (शल्यचिकित्सेचा पाया), आरोग्य आणि जीवनाचा दृष्टीकोन.

भाषा, व्याकरण, संस्कृत, व्याकरण, पाणिनीचे अष्टाध्यायी (जगातील सर्वात प्रगत व्याकरण), ध्वनीशास्त्र.

तत्त्वज्ञान, वेद, उपनिषद, षडदर्शन (सहा प्रमुख तत्त्वज्ञानाचे प्रवाह - सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, मीमांसा, वेदान्त), मानवी अस्तित्व, आत्मा, ब्रह्मांड आणि मुक्ती यावर सखोल चिंतन. 'तत्त्वज्ञान' वेदांत, न्याय आणि मीमांसा एकत्रित तर्कशास्त्र आणि अध्यात्म.

योग आणि ध्यान योगसूत्रे (पतंजली), शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक आरोग्यासाठी साधना. आज जागतिक स्तरावर स्वीकारलेले.

स्थापत्यकला, वास्तु, वास्तुशास्त्र, शिल्पशास्त्र नगर नियोजन (उदा. हडप्पा), मंदिरांची रचना, टिकाऊ आणि पर्यावरणपूरक बांधकाम तंत्र.

कला आणि वास्तुकला' नाट्यशास्त्र आणि वास्तुशास्त्र सौंदर्य आणि स्थिरता शिकवतात.

आधुनिक प्रासंगिकता

पर्यावरणीय संकटासारख्या समकालीन समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी प्राचीन ज्ञान समजून घेतले जाऊ शकते. ते पाश्चात्य विज्ञानाशी संलग्न होऊन समग्र शिक्षण प्रदान करते.

आव्हाने आणि भविष्य

भारताच्या पुनर्संचयनात वैज्ञानिक मान्यता, डिजिटलायझेशन आणि जागतिक एकात्मता ही आव्हाने आहेत. भविष्यात, यामुळे भारत ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था बनू शकतो. इंटरनेटसारखे सरकारी उपक्रम तरुणांना प्रोत्साहन देत आहेत.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा इतिहास वैदिक काळापासून सुरू होतो, जो सुमारे १५००-५०० ईसापूर्व आहे असे मानले जाते. वैदिक उत्पत्ती

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद यांनी तत्वज्ञान, विज्ञान आणि वैद्यकशास्त्र यांचा समावेश असलेल्या ज्ञानाचा पाया प्रदान केला. गुरुकुल प्रणालीने मौखिक परंपरेद्वारे ज्ञान जतन केले, जे नंतर लिखित स्वरूपात विकसित झाले.

मध्ययुगीन विकास

तक्षशिला, नालंदा आणि विक्रमशिला सारख्या विद्यापीठांनी गणित (आर्यभट्ट), आयुर्वेद (चरक-सुश्रुत) आणि खगोलशास्त्राला बळकटी दिली. गुप्त काळात (चैथे-सहावे शतक) हे शिखरावर पोहोचले.

आधुनिक पुनरुज्जीवन

ब्रिटिश काळात क्षीण झालेली भारतीय ज्ञान प्रणाली शिक्षण मंत्रालयात भारतीय ज्ञान प्रणाली विभागाच्या स्थापनेसह पुनरुज्जीवित केली जात आहे.

प्राचीन भारतीय ज्ञानाचे प्रमुख स्रोत कोणते होते?

प्राचीन भारतीय ज्ञान प्रणालीचे प्रमुख स्रोत म्हणजे वेद, उपनिषद, ब्राह्मण, आरण्यक, पुराणे, महाकाव्ये आणि विशेष ग्रंथ.

वैदिक ग्रंथ

चार मुख्य वेद आहेत ऋग्वेद (सर्वात जुना, स्तोत्रांचा संग्रह), यजुर्वेद (यज्ञ विधी), सामवेद (संगीत) आणि अथर्ववेद (औषध, जादू). त्यानंतर ब्राह्मण (यज्ञ भाष्य), आरण्यक (तत्वज्ञान) आणि उपनिषद (आत्मा आणि ब्रह्माचे ज्ञान) येतात.

महाकाव्ये आणि पुराणे

वाल्मीकीचे रामायण आणि वेदव्यासांचे महाभारत (भगवद्गीतेसह) नैतिक आणि तात्विक ज्ञान प्रदान करतात. प्रमुख पुराणे (विष्णु, शिव, भागवत, इत्यादी) इतिहास, धर्म आणि विज्ञान यांचे मिश्रण आहेत.

विशेषज्ञ ग्रंथ

औषध' चरक संहिता, सुश्रुत संहिता.

गणित-खगोलशास्त्र' आर्यभटीय, सूर्यसिद्धांत.

नीती-काव्य' अर्थशास्त्र (कौटिल्य), नाट्यशास्त्र (भरतमुनी).

मुख्य तत्वे आणि संकल्पना काय आहेत?

भारतीय ज्ञान प्रणालीची प्रमुख तत्वे समग्रता, अनुभवात्मक ज्ञान आणि नैतिक मूल्यांवर केंद्रित आहेत. समग्र दृष्टिकोन'बौद्धिक, भौतिक आणि आध्यात्मिक परिमाणे'चे एकत्रीकरण, निसर्गाशी संतुलन राखण्यावर भर.

अनुभवात्मक सिद्ध ज्ञान वेदांत, सांख्य आणि योग यांसारख्या तत्वज्ञानांसह गुरु-शिष्य परंपरेद्वारे मौखिक आणि लेखी प्रसारण.

नैतिक तत्वे सर्वजण आनंदी राहोत, अहिंसा, करुणा आणि धर्म (कर्तव्य).

तात्विक पाया

सहा तत्वज्ञान (न्याय, वैशेषिक, सांख्य, योग, मीमांसा आणि वेदांत) वास्तव, ज्ञान आणि मुक्ती स्पष्ट करतात. पाच घटक, तीन गुण आणि कर्माची तत्वे जीवनाचे मार्गदर्शन करतात.

भारतीय ज्ञान प्रणाली म्हणजे पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित होत आलेले, अनुभव, निरीक्षण, प्रयोग आणि गहन चिंतन यावर आधारित ज्ञानाचे भांडार होय. ज्ञान, विज्ञान आणि जीवन दर्शन यांचा हा त्रिवेणी संगम आहे.

ज्ञान वेद, उपनिषद, पुराणे यांसारख्या ग्रंथांतून प्राप्त झालेले सैद्धांतिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक ज्ञान.

विज्ञान भौतिक आणि नैसर्गिक जगाचे अनुभवजन्य निरीक्षण आणि प्रयोगातून प्राप्त झालेले ज्ञान (उदा. गणित, खगोलशास्त्र, आयुर्वेद).

जीवन दर्शन जीवन जगण्याची कला, सामाजिक नीतिमूल्ये आणि धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (पुरुषार्थ) यांसारख्या मूल्यांवर आधारित जीवनदृष्टी.

स्वरूप

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे स्वरूप सर्वांगीण, एकात्मिक आणि मानवतावादी आहे. समग्र दृष्टिकोन ही प्रणाली मन, शरीर, आत्मा आणि पर्यावरण यांच्यातील आंतरसंबंधावर भर देते. उदा. आयुर्वेद आणि योग केवळ रोगांवर उपचार करत नाहीत, तर संपूर्ण आरोग्याचा विचार करतात.

आंतरविद्याशाखीयता येथे ज्ञान एका विशिष्ट शाखेपुरते मर्यादित नाही. उदाहरणार्थ, वास्तुशास्त्र (स्थापत्यकला) मध्ये गणित, खगोलशास्त्र आणि भूगोलाचे ज्ञान एकत्रित केले आहे.

सत्य आणि नैतिकतेवर जोर सत्य आणि धर्म ही या प्रणालीची मूळ तत्त्वे आहेत. ज्ञानाचा उपयोग केवळ भौतिक लाभासाठी नसून मानवाच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीसाठीही असावा, यावर भर असतो.

गुरु-शिष्य परंपरा ज्ञान हस्तांतरणाची ही एक संघटित आणि संरचित प्रणाली आहे, जी केवळ माहिती देत नाही, तर शिष्याला ज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्यास प्रोत्साहित करते.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचे महत्त्व आणि गरज

आजच्या आधुनिक काळात, अनेक सामाजिक आणि जागतिक समस्यांवर भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये उपाय आहेत.

आधुनिक संदर्भात महत्त्व

पर्यावरण आणि शाश्वतता ईशावास्यमिदं सर्वम् (सर्वत्र ईश्वराचा वास आहे) या तत्त्वज्ञानावर आधारित जीवनशैली पर्यावरणाचे रक्षण शिकवते, ज्यामुळे हवामान बदल आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अति-शोषण यांसारख्या समस्यांवर मात करता येते.

मानसिक आरोग्य योग आणि ध्यान तणाव आणि चिंता व्यवस्थापित करण्यासाठी सिद्ध झालेले प्रभावी उपाय आहेत, जे आजच्या वेगवान जीवनाची गरज आहेत.

नैतिक नेतृत्व चाणक्याचे अर्थशास्त्र किंवा भगवत गीतेतील कर्मयोग यांसारख्या ग्रंथांतून नैतिक निर्णयक्षमता आणि समाजकेंद्री नेतृत्वाची शिकवण मिळते.

शिक्षणाचे आधुनिकीकरण राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 चा उद्देश भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेश करण्याचे उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांमध्ये टीकात्मक विचार नैतिक मूल्ये आणि राष्ट्रीय अभिमान वाढवणे हा आहे.

पुनरुज्जीवनाची गरज

ब्रिटिश वसाहतवादी शिक्षणामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीची उपेक्षा झाली. या ज्ञानाचे पुनरुज्जीवन करणे आवश्यक आहे कारण

सांस्कृतिक ओळख आपल्या प्राचीन वारशाशी जोडले राहून आत्म-सन्मानाची भावना वाढवणे.

समकालीन समस्यांवर उपाय आयुर्वेद, योग आणि शाश्वत जीवनशैली यांसारख्या ज्ञानाचा उपयोग करून आधुनिक आरोग्य आणि पर्यावरणीय समस्यांवर भारतीय दृष्टिकोनातून उपाय शोधणे.

जागतिक योगदान भारताच्या ज्ञानाचा आणि कल्पनांचा उपयोग संपूर्ण मानवतेच्या कल्याणासाठी करणे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीपुढील आव्हाने

या प्रणालीला आधुनिक काळात आणण्यासाठी काही प्रमुख आव्हाने आहेत

संशोधनाची कमतरता अनेक प्राचीन ग्रंथांचे अजूनही सखोल आणि आधुनिक वैज्ञानिक

दृष्टिकोनातून

संशोधन व पुनर्मूल्यांकन झालेले नाही.

प्रमाणिकरण प्राचीन ज्ञानाला आधुनिक विज्ञानाच्या निकषांवर सिद्ध करून अंधश्रद्धा किंवा छद्मविज्ञान या आरोपांपासून दूर ठेवणे.

शिक्षणात समावेश भारतीय ज्ञान प्रणालीला केवळ एक वैकल्पिक विषय न ठेवता, त्याला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक, अद्ययावत अभ्यासक्रम आणि संसाधनांची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान प्रणाली हा भारताचा अमूल्य ठेवा आहे. ही केवळ इतिहासाची गोष्ट नाही, तर एक सजीव आणि गतिमान ज्ञानधारा आहे जी आजही आधुनिक जगाला मार्गदर्शन करू शकते. यात असलेला विज्ञान आणि अध्यात्म, भौतिकता आणि नैतिकता यांचा समन्वय ही याची सर्वात मोठी शक्ती आहे. या ज्ञानाचा योग्य अभ्यास, संशोधन आणि आदरपूर्वक स्वीकार केल्यास, केवळ भारताचाच नाही तर संपूर्ण जगाचा सर्वांगीण विकास साधण्यास मदत होईल. भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या प्रकाशात भारताचे भविष्य अधिक उज्वल, नैतिक आणि शाश्वत असेल यात शंका नाही. भारताच्या प्राचीन, समृद्ध आणि सातत्यपूर्ण बौद्धिक परंपरेचे प्रतीक आहे. ही प्रणाली केवळ धार्मिक किंवा आध्यात्मिक ज्ञानापुरती मर्यादित नसून विज्ञान, तंत्रज्ञान, आरोग्य, समाजरचना, शिक्षण, पर्यावरण, कला, साहित्य आणि तत्त्वज्ञान अशा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांना व्यापणारी

<https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P072>

आहे. हजारो वर्षांच्या अनुभवातून विकसित झालेली ही ज्ञानपरंपरा मानवी जीवनाला संतुलित, मूल्याधिष्ठित आणि समग्र बनवते.

भारतीय ज्ञान परंपरेची मुळे वेदकालीन संस्कृतीत असून ती बौद्ध, जैन, चार्वाक, भक्ती आणि सूफी परंपरांमधून अधिक समृद्ध झाली. ज्ञान हे केवळ माहिती नसून ते आचरणात उतरवणे आवश्यक आहे, असा भारतीय दृष्टिकोन आहे. म्हणूनच भारतीय ज्ञान प्रणाली आजच्या आधुनिक काळातही तितकीच उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरते.

Ref :-

Aurobindo, S. (1998). The foundations of Indian culture. Sri Aurobindo Ashram.

Government of India. (2020). National education policy 2020. Ministry of Education.

<https://www.education.gov.in>

Kapila, V. (2006). Indian knowledge systems. Aryan Books International.

Malhotra, R. (2011). Being different: An Indian challenge to Western universalism. HarperCollins India.

Patanjali. (2008). The Yoga Sutras of Patanjali (S. Radhakrishnan, Trans.). HarperCollins.

Radhakrishnan, S. (1951). Indian philosophy (Vols. 1–2). George Allen & Unwin.

Swami Vivekananda. (2015). The complete works of Swami Vivekananda (Vols. 1–9). Advaita Ashrama.

Tilak, B. G. (2006). Gita rahasya. Kesari Prakashan.

Online & Institutional Sources (APA)

Indian Knowledge Systems Division. (2022). Indian knowledge systems. AICTE.

<https://iksindia.org>

University Grants Commission. (2021). Guidelines for Indian knowledge systems.

<https://www.ugc.gov.in>

IGNOU. (2020). Study material on Indian philosophy.

<https://www.ignou.ac.in>

NCERT. (2019). Ancient Indian culture and philosophy.

<https://ncert.nic.in>